

CAELESTIS HARMONIA

Richter Pál

Tota pulchra es Maria
Egy újkori antifóna a népi emlékezetben

A szakirodalomban elsőként Domokos Pál Péter tudósított arról, hogy püünkösdkor a csíksomlyói búcsújáróhelyen a loretoi litániát követően az *Egészen szép vagy Mária* kezdetű éneket szokták énekelni, amelyet dallammal s szöveggel együtt teljes terjedelmében közölt is. (1. kottapélda)

Richter Pál zenetörténész (Leányfalu) az MTA BTK Zenatudományi Intézetének igazgatója, a LFZE Népzene Tanszékének vezetője.

A hegytetőn a Salvator-kápolna mellett megállott a menet. A szertartást vezető főpap áldásadása után az „Egészen szép vagy Mária” (*Tota pulchra es Maria*) kezdetű ének csendült fel az énekvezető ajkán, amelyre az egész jelenlévő nép válaszolt.¹

Miután Domokos Pál Péter semmilyen forrást nem jelölt meg a dallamhoz, valószínűleg saját emlékei alapján jegyezte le.²

Az ének latin nyelvű szövege először Kájoni *Cantionale*-jában 1676-ban, a későbbi ferences forrásokból is ismert dallama (2. kottapélda) pedig mint misetétel témája dokumentálhatóan Kájoni *Organo Missale*-jában, 1667-ben jelenik meg elsőként.³ Az újkori, valószínűleg a XVI. század végén, a XVII. század elején keletkező antifóna dallama csak XVII–XVIII. századi, és csak magyar ferences forrásokban fordul elő, azaz joggal feltételezhetjük a dallam magyar eredetét.⁴ A magyar rendtartományokban nem csak Mária-szöveggel, hanem legfontosabb szentjeikről, Assisi Szent Ferencről és Páduai Szent Antalról szólóval is énekelték, *Totus amor es Francisce* és *Totus castus es Antonii* kezdettel, a későbbiekben Mária-szöveggel pedig Erdélyben a Mária Társulatokba lépő ifjak szertartásos kezdő éneke lett.⁵ A ferences forrásokban a csíksomlyói búcsú gyakorlatára rímelve a loretoi litániát követően találjuk feljegyzéseit.

¹ DOMOKOS 1979, 12–14.

² Nagyon szerette ezt az éneket, és szívesen énekelte családi körben ő maga is. (Domokos Mária szíves közlése)

³ *Cantionale* 1676, 486. ének (in: DOMOKOS 1979, 742–743.), R-CSm F4 Ltsz. 6202 [52^v, 53^v, 54^v, 57^v, 57^v] (= *Organo-Missale*: no. 43–47.)

⁴ RICHTER 2007, 177–178. (I/116 dallam)

⁵ DOMOKOS 1979, 122.

Kántor: E-gé - sen szép vagy Má - ri - a, *Nép:* E-gé - sen szép vagy Má - ri - a.
Kántor: E - re - de - ti bűn - nek szennye nincs te - ben - ned, *Nép:* E - re - de - ti
Kántor: bűnnek szennye nincs te - benned. Te Je - ru - zsá - lem di - cső - sé - ge,
Nép: Te Iz - ra - el - nek nagy ö - rö - me. *Együtt:* Te a mi nem - ze - tünknek
Kántor: vagy tiszt - tes - sé - ge. *Nép:* Ó Má - ri - a! Ó Má - ri - a!
Kántor: Nagy - o - kos - sá - gú Szent Szűz! *Nép:* Nagy - ke - gyel - mű Szent Szűz!
Kántor: I - mád - kozz é - ret - tünk! *Nép:* E - se - dezz é - ret - tünk!
Együtt: a mi U - runk Jé - zus Krisztusnál A - men.

1. kottapélda

A magyarországi és a korábban magyar rendtartományokhoz tartozó ferences kolostorokban, pl. Németújvárott (Güssingben) is mind a mai napig e dallammal éneklék.⁶

⁶ Magyarországon a XVII–XVIII. században az alábbi ferences rendtartományok voltak: a Szűz Máriáról elnevezett mariánus (Provincia Hungariae S. Mariae) pozsonyi központtal, a rendtartomány területe a Dunántúlt és a Felvidék nyugati részét foglalta magába; a Szent Megváltóról nevezett salvatoriánus (Provincia Hungariae S. Salvatoris), a rendtartomány területe a Felvidéktől az alföldi rendházakon keresztül Szabadkáig terjedt; a Szent Lászlóról elnevezett ladislaita (Provincia Hungariae S. Ladislai) 1655-ben vált önállóvá a mariánusok zágrábi és pécsi őrségéből (custodia; guardiánság), a rendtartomány Szlavóniát foglalta magába, de hozzátartozott Pécs, Siklós,

Mária tiszteletének nemcsak Csíksomlyón volt és van kiemelt, különleges szerepe, hanem általában a ferences rend gyakorlatában. Azon túl, hogy a középkori gyakorlatnak megfelelően minden szombaton misét mondtak Szűz Mária tiszteletére a Szeplőtelen Fogantatásról és Mária Látogatásáról Erzsébetnél szintén megemlékeztek, ez utóbbiról későbbi időponttól, a XIII. század vége óta. Nyilván nem véletlen, hogy az *immaculata*-tanban rejlő teológiai el-
lentmondást is egy ferences teológus Iohannes Duns Scotus (+1308) próbálta feloldani.⁷ A szövegében a szeplőteleniséget hangsúlyozó *Tota pulchra es Maria* antifóna szintén középkori, a Mária Mennybevételére emlékezve és Mária Születésének ünnepén használt, az *Énekek énekéből* (4,7) származó sorokra vezethető vissza: *Tota pulchra es amica mea et macula non est in te*.⁸ Igaz, hogy hazai középkori ferences forrásaink ezt az antifónát nem közlik, mégis egyike azoknak az antifónaszövegeknek, amelyek összekötik a magyar középkori repertoár és a XVII–XVIII. századi magyarországi ferencesek Mária-tiszteletre vonatkozó hagyományát.

Nemcsak a magyar rendtartományokban, hanem a szomszédos osztrák ferencesek körében is fontos szerepet kapott az antifóna: a XVIII. század közepétől egy *Tota pulchra es Maria* és egy *Ave Maria* követte a litániát, amelyek így többszörös kompozíciókká bővültek, és ennek megfelelően a három tételt egybe tartozó egységnek tekintették.⁹ A magyarországi provinciák forrásaiban még a kései, terjedelmes litániakompozíciók esetében sem találjuk a három tétel ilyen szoros egybekomponálását. Ugyanakkor az osztrák ferenceseknél hiányoznak a *Tota pulchra* mellől az Assiszi Szent Ferencről (*Totus amor es Francisce*) és Pádai Szent Antaltól (*Totus castus es Antoni*) szóló szövegváltozatok. Az antifóna dallamának vonatkozásában is különbség van, miután az osztrák provinciákban, főként a bécsi nagyon sok újabb dallamot írtak a szövegre, és csak néhány forrásban bukkan fel a magyar rendtartományokban viszont általános és szinte kizárólagosan elterjedt új-gregorián dallam, amelynek pontos eredetét a kutatás még nem tárta fel.¹⁰

Nagykanizsa és Szigetvár is; a Szent Istvánról nevezett erdélyi stefanita (Provincia Hungariae S. Stephani) 1729-ben lett önálló, korábban a salvatoriánus provincia egyik őrsége volt Csíksomlyó központtal; a kapisztránt (Provincia Hungariae S. Joannis a Capistrano) 1757-ben alakították ki, rendházai közül a budai, a mohácsi, az eszéki és a földvári voltak a legjelentősebbek (KARÁCSONYI János: *Szt Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. Budapest 1923).

⁷ A szeplőtelen fogantatás-tannak olyan nagy tekintélyű ellenzői voltak, mint Aquinói Szent Tamás és az ő tanítását követő domonkos teológia. A IX. Piusz által 1854. december 8-án kelt bulla, amelyben a pápa tanítói hivatalánál fogva döntött a szeplőtelen fogantatás tanának elfogadásáról, J. Duns Scotusnak érveit használta fel (*Dogmatika* 1997, 180–181.) A Szeplőtelen Fogantatás ünnepének szerepéről a ferencesek liturgikus zenei hagyományában lásd: RICHTER 2007a.

⁸ „Egészen szép vagy, kedvesem, nincsen rajtad semmi folt.” (Biblia, Énekek éneke 4,7, Szent István Társulat) *Antiphonen*, no. 4173, 4270.

⁹ FEDERHOFER 1970, 201–202.

¹⁰ RICHTER 1999, 362–364.

Magyarul az antifóna csak a Máriát dicsérő szöveggel maradt fenn (*Egészen szép vagy Mária*), és ebben a formában a néphagyományban is meggyökerezett.¹¹ (2. kottapélda)

To - ta pul - chra es Ma - ri - a, to - ta pul - chra es Ma - ri - a.

Et ma - cu - la o - ri - gi - na - lis non est in te,

Et ma - cu - la o - ri - gi - na - lis non est in te.

Tu glo - ri - a Je - ru - sa - lem. Tu lac - ti - ti - a Is - ra - el.

In ho - no - ri - fi - cen - ti - a po - pu - li no - stri.

Tu ad - vo - ca - ta pec - ca - to - rum.

O Ma - ri - a, o Ma - ri - a.

Vir - go pru - den - tis - si - ma, Vir - go cle - men - tis - si - ma.

O - ra pro no - bis, In - ter - ce - de pro no - bis

ad Do - mi - num Je - sum Chri - stum.

2. kottapélda¹²

¹¹ SZ-D-R 1979, I: 239, II: 1085.

¹² A dallam Szendrei Janka átirása alapján latin szöveggel: HV 1741, 41–42. orig. c'-ről kezdve.

Népzenei gyűjtéseink tanúsága szerint a dallam az antifóna magyar szövegével tovább él a néphagyományban: éneklék Erdélyben és Moldvában is *Egészen szép vagy Mária* szöveggel. Magyar fordításának legkorábbi dokumentuma az eddigi kutatások alapján Kájoni Cantionáléjának 1719-es 2. kiadása.¹³ Két évtizeddel később egy 1741-es kolozsvári ferences kéziratban is felbukkan.¹⁴

Egészen szép vagy, Mária,
 Egészen szép vagy, Mária,
 Eredendő bűnnek mocska nincs Tebenned,
 Eredendő bűnnek mocska nincs Tebenned,
 Te Jeruzsálem dicsősége,
 Te Izraelnek öröme,
 Te a mi nemzetünknek vagy tisztessége,
 Te a bűnösök szószólója,
 Ó, Mária, ó, Mária,
 Nagy okosságú Szent Szűz,
 Kegyelmességes Szent Szűz,
 Imádgj érettünk,
 Könyörögj érettünk
 A mi Urunk Jézus Krisztusnál.¹⁵

Eltekintve attól, hogy Domokos Pál Péter leírásából hiányzik —valószínűleg véletlenül maradhatott ki— a 8. sor (Te bűnösök szószólója, lásd 1. kottapélda), a két szöveg között csak a szóhasználatban van néhány helyen eltérés (mocska — szennye; Kegyelmességes — Nagy kegyelmű; Imádgj Imádkozz; Könyörögj — Esedezz). Ugyanakkor a történeti források lejegyzésénél hiányzik a dallam végéről az *Amen*, és a közvetlen utalás a kántor és nép egymásnak felelgető éneklésére, amelyekkel mind találkozunk a Domokos Pál Péter által rögzített változatban. A szöveg, a sorisméltések, a kétsoronkénti tartalmi tagolások természetesen hordozzák magukban az antifonális (értsd: felelgető) megszólaltatás lehetőségét. Nem csak a szövegben, hanem a ferences forrásokban lejegyzett s a Domokos Pál Péter által közölt dallamban is megfigyelhetők különbségek. Ez utóbbi a kottakép alapján hiteles folklorizált változatnak tűnik a ferences adatokhoz képest.

Ha a fenti eltéréseket összevetjük a néphagyománybeli változatokkal, érdekes kettősséget tapasztalunk: egyrészt több adattal tudjuk mind a két dallamalakot dokumentálni, másrészt épp a hagyomány szempontjából régiesebb vonásokat őrző moldvai területről kerültek elő a ferences források dallamát szinte hangról-hangra megtartó változatok. A Dobszay—Szendrei—Rajeczky-kötetben a *Hymni Vesperarum* adatán (lásd 2. kottapélda) kívül csak egyetlen

¹³ *Cantionale* 1719, 337. ének.

¹⁴ Hallgatólágos helyesírási javításaimmal.

¹⁵ Az 1741-es kéziratban szereplő fordítás *Tota pulchra Hungarici* címmel (R-CSm F4 Ltsz. 4109 [34]).

népi dallam szerepel, amelyhez a következő megjegyzést fűzik: „[...] bármennyire idegen stílusú népzenei és népénekanyagunkhoz képest, máig is él az erdélyi hagyományban. Meggyökereztetésében, terjesztésében nyilván a híres csíksomlyói búcsúknak volt nagy szerepe. [...] b/ példánk (3. *kottapélda*) a ma élő formát adja. A népi változatokban a sorzáró fordulatok azonosítására való hajlam figyelhető meg (vö. 3–4. sor), melynek következtében az eredetileg végigkomponált darab litániák stílusa felé közeledik (még erősebben az itt nem idézett további három adat).”¹⁶

Összesen ma sincs több mint 11 adat a Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában (1. táblázat): 5 Lészpedről való 3 előadótól, 2 Csíkkarcfalváról különböző énekesektől, 2 Lövétről egy asszonytól és 2 Csongrád megyéből, Szegedről és Tápérről. Valójában a két utóbbi is erdélyi adat, mivel a Szegeden gyűjtött dallamot Csíksomlyón tanulta az előadó, Tápén pedig a neve alapján nagy valószínűséggel erdélyi származású énekestől gyűjtöttek. Ugyanakkor már az 1954-es Pátia-felvétel mutatta, hogy az írott forrásokhoz sokkal közelebb álló dallamalak hagyományozódhatott Moldvában, vagy legalábbis Lészpeden, amelyet azóta további gyűjtések megerősítettek, bár igaz, hogy még mindig nagyon kevés adattal rendelkezünk ahhoz, hogy nagy biztonsággal kijelenthessük: az erdélyitől különböző, önálló hagyománya maradt fenn a Mária-antifónának. (4. *kottapélda*) Érdekes, hogy a lészpedi előadóknál az ének váltakozó (előénekes és gyülekezet) megszólaltatására nincs utalás.

Az erdélyi adatok gazdagabb variálódást mutatnak, előadásmódjuk díszítettebb, az antifónadallam sokkal jobban, mélyebben folklorizálódott, mint a lészpedi gyűjtéseknél. A csíki, lövétei adatok a dallam huzamosabb idejű és többretnű használatát sejtetik. Az egyik csíkkarcfalvi felvételnél (ZTI_AP 6575d) a megjegyzésben olvashatjuk, hogy Dánfalván búcsúkor, Boldogasszony napján is éneklük, azaz nem csak a csíksomlyói pünkösdi búcsún használják, hanem kisebb, helyi közegben is, ami segíti a változatképződést. Jellemző, hogy mindegyik erdélyi adat végén a szövegsorhoz tartozóan kiéneklük a záró *amen*-t, és a dallam nagy ambitusát hajlékonyan kitöltik, áténeklük (5. *kottapélda*). Moldvában csak további kutatások tárhatják fel az *Egészen szép vagy Mária* ének szerepét a hagyományban, beágyazottságának mértékét, mivel a jelenleg rendelkezésre álló, mindössze egyetlen faluból származó gyűjtések, az írott források, azaz a ferences szerzetesi gyakorlatot szinte hangról-hangra követő adatok pusztán egyéni, véletlenszerű használatot sejtetnek.

¹⁶ SZ-D-R 1979, I: 239, II: 108–109.

<i>Jelzet</i>	<i>Előadó neve</i>	<i>Helység</i>	<i>Gyűjtés ideje</i>	<i>Gyűjtők</i>
GR 209 Ba ¹⁷	Simon Ferenc Józsefné Fazakas Ilona (1897)	Lészped	1954. 03. 26	Domokos P. P., Rajeczky B.
ZTI_AP 17820d	Márton Ferencné Rózsi Erzs (1919)	Lészped	1993. 02. 02.	Domokos M., Kallós Z., Léránt A., Németh I., Teszary M.
ZTI_AP 17820e ¹⁸				
ZTI_Dat 116a			1996. 07. 13.	Richter P.
ZTI_Dat 116a	Ónodi Mária (1982) ¹⁹	Lészped	1996. 07. 13.	Richter P.
ZTI_AP 6575d	Kozma Mihályné (49) Mészáros Józsefné (78)	Csíkarcfalva	1967. 07.	Sárosi B., Dobszay L.
ZTI_AP 6576g	Antalné Demeter Juliána (57)	Csíkarcfalva	1967. 07.	Sárosi B., Dobszay L.
ZTI_MD 166A25	Lázár Máténé Mag Ilona (1931)	Lövete	2005.	Kallós Z., Mihály J., Németh I., Vakler A.
ZTI_MD 166A14				
ZTI_AP 5260g	Prof. Ábrahám Amb- rus (69)	Szeged	1963. 11.	Szeghy Endre
ZTI_AP 8073e	Nyinkó Mihályné Palika Örzse (69)	Tápé	1963. 06.	Rajeczky B., Bálint S., Mezey L.

1. táblázat

¹⁷ Közölve: *PATRIA*¹⁸ Közölve: *MNA7*, 04_22¹⁹ Márton Ferencné Rózsi Erzs unokája.

E-gé-szen szép vagy Má - ri-a, E-gé-szen szép vagy Má - ri-a.

E - re - de - ti bűn - nek szennyé nincs te - ben - ned,

E - re - de - ti bűn - nek szeny - nye nincs te - ben - ned.

Te Je - ru - zsá - lem dí - cső - sé - ge, Te Iz - ra - el - nek nagy ö - rö - me.

Te, a mi nem - ze - tünk - nek vagy tisz - tes - sé - ge.

Te a bű - nös - ök - nek szó - szo - ló - ja!

Ó Má - ri - a! Ó Má - ri - a!

Nagy - o - kos - sá - gú Szent Szűz! Nagy - ha - tal - mú Szent Szűz!

I - mádj é - ret - tünk! E - se - dezz é - ret - tünk

a mi U - runk Jé - zus Krisz - tus - nál, a - men.

3. kottapélda²⁰

²⁰ ZTI_AP 6575d. A kántor sorait a gyűjtő énekelte be (Sárosi Bálint), lejegyezte Dobszay László (1971).

E-gé-szen szép vagy Má-ri-a, E-gé-szen szép vagy Má-ri-a.

E-re-de-ti bűn-nek szeny-nye nincs te-ben-ned, E - re-de - ti

bűn-nek szennye nincs te-ben-ned. Te, Je-ru-zsá-lem dicső-sé-ge,

Te, Iz-ra-jel-nek ö-rö-me. Te, a mi nem-ze-tünk-nek vagy tiszt-tes-sé-ge.

Te a bű-nő-sők-nek szó-szo-ló - ja! Ó Má-ri - a! Ó Má-ri - a!

Nagy o-kos - sá - gú Szen' Szűz, nagy ha - tal - mú Szent A - nya,

I - mád - koz - zál é - ret-tünk! E - se-dez - zél é - ret-tünk!

a mi Urunk Jé - zus Krisztusnál, a mi Urunk Jé - zus Krisztusnál. t. f.

4. kottapélda²¹

²¹ ZTI_Dat 116a: énekelte Márton Ferencné Rózsi Erzs, Lészped, 1996. július 13; gyűjtötte és lejegyezte: Richter Pál.

Parlando

E-gé-szen szép vagy Má-ri-a, e-gé-szen szép vagy Má-ri-a.

E-re-de-ti bűn-nek szennye nincs Tebenned,

erede-ti bűnnek szennye nincs Tebenned.

Te, Jeruzsálem di-cső-sé-ge, Te, Izraelnek nagy ö-röme.

Te, a mi nem-ze-tünk-nek vagy tiszt-tes-sé-ge.

Te, a bű-nö-sök-nek szó-szo-ló-ja!

Ó, Má-ri-ja, ó Má-ri-ja!

Nagy o-kos-sá-gú Szent Szűz, nagy-ha-tal-mú Szent Szűz.

I-mádj é-ret-tünk, e-se-dez-zél é-ret-tünk!

A mi U-runk Jé-zus Krisz-tus-nál, a-men.

5. kottapélda²²

²² ZTI_MD 166A25: énekelte Lázár Máténé Mag Ilona, Lövéte, 2005; gyűjtötte: Kallós Z., Mihály J., Németh I., Vakler A.; lejegyezte: Richter Pál.

Rövidítések, felhasznált irodalom

- Antiphonen* = *Antiphonen*. Monumenta monodica Medii Aevi Band V/1–3 (Hrsg. DOBSZAY, László —SZENDREI, Janka). Bärenreiter, Leipzig 1999.
- Cantionale* 1676 = *Cantionale Catholicum* (KÁJONI János szerk.). Csíksomlyó, in DOMOKOS 1979.
- Cantionale* 1719 = *Cantionale Catholicum* (BALÁS Ágoston szerk.). Csíksomlyó.
- Dogmatika* 1997 = *A dogmatika kézikönyve* (Theodor SCHNEIDER szerk.). Vigilia Kiadó, Budapest.
- DOMOKOS 1979 = DOMOKOS Pál Péter: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”. Szent István Társulat, Budapest.
- FEDERHOFER 1970 = FEDERHOFER, Hellmut — FEDERHOFER, Renate: „Eighteenth-Century Litaniae Lauretanae from the Repertory of the Viennese Province of the Franciscan Order”, in *Studies in Eighteenth-Century Music. A Tribute to Karl Geiringer on his 70th Birthday*. London. 198–212.
- HV 1741 = *Hymni Vesperarum Ecclesiastici*. Csíksomlyó²³.
- KÓVÁRI 2013 = KÓVÁRI Réka: *A Deák–Szentés kézirat. The Deák–Szentés Manuscript*. Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány — MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria. Magyar ferences források 6.)
- MNA7 = *Moldva és Bukovina*. DOMOKOS Mária, NÉMETH István (szerk.): in *Magyar Népzenei Antológia. Digitális összkiadás – Anthology of Hungarian Folk Music. Complete Digital Edition (DVD-ROM)*. RICHTER Pál (főszerkesztő); BOLYA Mátyás, DEMETER Gitta (adatbázis, technikai szerkesztés); KEMECSEI Zsolt (programozás), MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont — FolkEurópa Kiadó, Budapest.
- MUCKENHAUPT 1999 = MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Balassi kiadó — Polis könyvkiadó, Budapest — Kolozsvár.
- Organo=Missale* = „Kájoni János: *Organo=Missale*”. (szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta: RICHTER Pál). Státus Könyvkiadó, Csíkszereda (A Csíksomlyói Ferences Könyvtár Kincsei 3.)
- PÁTRIA = PÁTRIA — *magyar népzenei hanglemezek*. SEBŐ Ferenc (szerk.), CD-ROM, FONÓ FA-500-3. Budapest 2001, 2007².

²³ DOMOKOS 1979, 90. MUCKENHAUPT 1999, 128. KÓVÁRI 2013, 19–23, 311–312.

R-CSm Fá Ltsz. 4109 = *Ferences kézirat Kolozsvárról*, 1741, jelzete: Megyei Könyvtár, Csíkszereda (Miercurea-Ciuc), Ferences állomány, leltári szám: 4109 [Ferences névtelen kottás kézírata 1741-ből, Domokos P. P. névadása]

R-CSm Fá Ltsz. 6202 = *Organo Missale*, jelzete: Megyei Könyvtár, Csíkszereda (Miercurea-Ciuc), Ferences állomány, leltári szám: 6202.

RICHTER 1999 = RICHTER Pál: „Close Relationships Between Pieces in Ioannes Caioni’s Manuscripts and Folk Music”, in Bruno B. REUER (szerk.): *Musik im Umbruch / New Countries, Old Sounds? Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin (22.–27. April 1997)*. Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München. 353–367.

RICHTER 2007 = RICHTER Pál: *Der Melodienbestand des Franziskanerordens im Karpatenbecken im 17. Jh. (A ferences rend dallamkészlete a 17. században a Kárpát-medencében)*. Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria. Magyar ferences források 4.)

Richter 2007a = RICHTER Pál: *A Szeplőtelen fogantatás ünnepe a ferencesek liturgikus zenei hagyományában*. Sapientia Füzetek 7., 81–99.

SZ-D-R 1979 = SZENDREI Janka — DOBSZAY László — RAJECZKY Benjamin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.